

הגות וחינוך

ד"ר אליעזר שלוסברג

התשובה במשנתו של ר' יוסף אלבו

מבוא

ר' יוסף אלבו, אשר חי בספרד בסוף המאה ה-14 ובתחילת המאה ה-15 (לערך 1380-1444), היה תלמידו של ר' חסדאי קרשקש. שימש ברבנות בדארוקה, שבמחוז סאראגוסה ובסוריה שבקאסטיליה. בשנים 1413-1414 היה אחד המשתתפים הראשיים בויכוח טורטוזה, אשר בו התעוררו בין יהודים לנוצרים חילוקי-דעות ביחס לעיקרי האמונה.

ספרו הגדול, "העיקרים", שכתבתו הושלמה, כנראה, בשנת 1425, יותר משהוא חיבור פילוסופי, הוא חיבור אפולוגטי, אשר נועד למנוע את תנועת ההשתמדות והמרת-הדת, שהתחוללה בעקבות ויכוח טורטוזה. לשם כך ביקש ר"י אלבו לקבוע עיקרים מוסכמים, שאין לערער עליהם.

בניגוד לרמב"ם, שקבע י"ג עיקרים, ובניגוד לר"ב, ר' חסדאי קרשקש, שקבע שישה עיקרים, קבע ר"י אלבו שלושה עיקרים בלבד: **מציאות השם, תורה מן השמים ושכר ועונש**¹. רוב העיקרים האחרים, "שורשים", בלשונו, נובעים, לדעתו, משלושה אלה, ומהם מסתעפים "ענפים" נוספים. האמונה בביאת המשיח, למשל, אינה "עיקר", אלא "ענף", אם כי האמונה בביאת המשיח היא, כמובן, אמונה דתית חשובה, המושרשת ביהדות².

ר"י אלבו מבסס את עיקריו על ההתגלות, אשר כל החולק עליה הרי הוא כופר בתורת ישראל. יחד עם זאת, וכחלק מהפולמוס האנטי-נוצרי, הדגיש את חשיבות המצוות המעשיות. מסיבה זו גם קבע, כי דת הכופרת במצוות המעשיות, אינה ראויה להיקרא "דת-התגלות"³. רוב רעיונותיו של ר"י אלבו

1. שלושה עיקרים אלה נקבעו כבר לפניו ע"י ר' שמעון בן צמח דוראן, בספרו "מגן אבות".
2. יש המבקשים לראות בדעתו זו, הממעטת, לכאורה, מחשיבות הציפיה לביאת הגואל, חלק מפולמוסו נגד הנצרות, שקבעה, כידוע, את משיחיותו של אותו האיש ליסוד מוסד ולעיקר שעליו היא מושתתת. על משנתו המשיחית והאפוקליפטית של ר"י אלבו ראה בהרחבה: דב שוורץ, הרעיון המשיחי בהגות היהודית בימי הביניים, רמת-גן תשנ"ז, עמ' 202-208.
3. לניתוח מתומצת של משנת ר"י אלבו ראה: I. Husik, "Joseph Albo, the Last of the Jewish Medieval Philosophers", PAAJR, 1 (1930), pp. 61-72 (הוסיק גם פרסם

לקוחים ממקורות שונים, ובעיקר מר' חסדאי קרשקש, שהיה כאמור רבו, מר' שמעון בן צמח דוראן, מהרמב"ם ומר' יהודה הלוי⁴. אולם יודגש, כי ר"י אלבו לא העתיק מחיבורי קודמיו ללא הבחנה, אלא התאים את רעיונותיהם להשקפות החדשות של תקופתו⁵.

במאמר זה ברצוני לסכם ולנתח את משנתו של ר"י אלבו בנושא התשובה, כפי שהיא מצויה בפרקים כ"ו-כ"ט⁶ של "ספר העיקרים". בדרך כלל שמרתי על הסדר שבו הוא עצמו הציג את דבריו, אולם במקרים אחדים שיניתי את סדר הרצאת דבריו, על מנת להציג בפני הקורא משנה סדורה ורציפה. כראוי לספר פילוסופי אין ר"י אלבו נכנס לפרטי מצוות התשובה, אלא דן בעיקר במהותה ובשאלות המחשבתיות שהיא מעוררת.

בפרק כ"ו של המאמר הרביעי בספר "העיקרים", העוסק בעיקר השלישי, "שכר ועונש", ר' יוסף אלבו פותח את הדיון במצוות התשובה, וזאת לאחר שדן במצוות התפילה. סדר זה אינו מקרי, כפי שהוא עצמו מבאר: "היא [= מצוות התשובה] מצווה כללית יותר מן התפילה, שהתפילה, אעפ"י שתועיל לעניינים הפרטיים, מכל מקום לא תועיל לתת השכר הכללי לנפש כתשובה".

על החשיבות הרבה שר"י אלבו מייחס למצוות התשובה ניתן ללמוד גם מהאופן שבו הוא מציג אותה בפני קוראיו: "כשחיפשנו כל מצות עשה שבתורה לא מצינו מצווה, שיזכה האדם בה בלבד לתכלית המושג מצד התורה, אלא התשובה"⁷.

הסיבה לסגולתה המיוחדת של מצוות התשובה היא, שהיא מגשימה את ייעודה המרכזי של התורה ושל מצוותיה, אשר כולן נועדו להביא לאהבת השם, "המביאה את האדם לשכר גדול המקווה לנפש". על שכר גדול זה, המושג

בפילדלפיה בשנת 1929 את המהדורה המדעית של ספר "העיקרים" בליווי תרגום לאנגלית),

וכן: קולט סיראט, הגות פילוסופית בימי הביניים, ירושלים 1975, עמ' 433-442.

4. ראה: י' גוטמן, "לחקר המקורות של ספר העיקרים", בתוך: ספר זיכרון לאשר גולק ושמואל קליין, תשי"ג, עמ' 57-75; הנ"ל, דת ומדע, ירושלים 1955, עמ' 169-181; אליעזר בן-פורת, "שיטתו של ר' יוסף אלבו נושא נצחיות התורה", "שמעתין" 133-134, עמ' 111-124.

5. על מידת הפופולריות של ספר העיקרים תעיד העובדה, שהוא היה אחד הספרים הראשונים שנדפסו [שונצינו, שנת רמ"ו]. מאז שב הספר ונדפס ביותר מ-13 פעמים. הוא זכה לשני פירושים ("אוהל יעקב" לר' יעקב קופלמן [נפ. 1598], ו"עץ שתול" לר' גדליה ליפשיץ [תחילת המאה ה-17]). בנוסף נעשו ממנו קיצורים והוא אף ניתרגם לשפות שונות.

6. במהדורות אחרות הדיון בתשובה נמצא בפרקים כ"ה-כ"ח.

7. קביעה נחרצת זו מתבארת יפה על רקע סיום דיונו של ר"י אלבו בנושא התשובה, אשר בו הוא מסביר, כי בהתחשב בנסיונותיו הבלתי-פוסקים, ואף המוצלחים בדרך כלל, של היצר הרע להחטיא את האדם ולגרם לאובדן נשמתו, מצוות התשובה היא היחידה שיש בכוחה למנוע את אובדן הנפש ולהביאה לחיי העולם הבא, שהם שלימותה והתכלית המקווה ממנה.

באמצעות התשובה, התורה מעידה במפורש בהקשר למצוות התשובה: "ושבת עד ה' אלהיך... ושב ה' את שבותך ורחמך... והביאך ה' אלהיך אל הארץ אשר ירשו אבותיך וירשתה והיטבך והרבך מאבתיו" וכו' (דבר' ל', ב-ו).

מצוות התשובה נלמדת מפרק ל' בספר דברים (פרשת "ניצבים"), מאותו פסוק שצוטט לעיל: "ושבת עד ה' אלהיך". גם בהמשך מוזכרת המצווה בצורה מפורשת: "ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב ואת המות ואת הרע אשר אנכי מצוך היום... לאהבה את ה' אלהיך לשמע בקולו ולדבקה בו" (דבר' ל', טו-כ בדילוגין). אולם למעשה, כל הפרק עוסק במצוות התשובה, מראשיתו ועד סופו. כך, למשל, לומדים מהמילים: "כי תשוב אל ה' אלקיך בכל לבבך ובכל נפשך" (פסוק י), "כי עריד" [=מצוות התשובה] בלב שלם ושהשם יעודוהו אם תהיה כד"; המשך הכתובים מלמדים, שלמרות חשיבותה הרבה של מצוות התשובה, הרי היא קלה לביצוע: "כי המצוה הזאת אשר אנכי מצוך היום לא נפלאה היא ממך ולא רחקה היא לא בשמים היא... ולא מעבר לים היא" וגו' "כי קרוב אליך" (פסוקים יא ו-יד)⁸.

אולם דווקא לנוכח הקלות שבקיום מצוות התשובה, ר"י אלבו נדרש להדגיש, שדבר זה אינו מפחית מחשיבותה. ההיפך הוא הנכון. כוונת הכתוב היא, שאפילו הייתה התשובה בשמים והשגתה הייתה כרוכה במאמצים כבירים, אף אז היה ראוי וכדאי לטפס לשם ולקחתה; וגם לו הייתה מעבר לים, נכון ורצוי היה להרחיק לכת אחריה ולהביאה.

מצוות התשובה היא מצווה חביבה. הסיבה לכך היא, שרק באמצעותה יכול החוטא לכפר על עוונותיו. מצד ההיגיון, אין כל וודאות שניתן לו לחוטא לכפר על חטאיו, כשאלת הנביא: "במה אקדם ה' אכף לאלהי מרום האקדמו בעגלים בני שנה. הירצה ה' באלפי אילים ברבבות נחלי שמן האתן בכורי פשעי פרי בטני חטאת נפשי" (מיכה ו', ו-ז). דהיינו, את כל זה היה הגיוני לעשות, ואת כל הקרבנות הללו היה ראוי להקריב על מנת להתכפר, אולם חידושו של הנביא הוא, שגם לו היה החוטא מקריב אותם עדיין לא היה יודע אם די בכך כדי לכפר על עוונותיו.

מצוות התשובה היא, אם כן, "על צד החסד האלהי", ולא דבר שהשכל מחייב אותו⁹. אולם הדבר אינו פוטר את המבקש מחילה מלדבוק בה ולא

8. פסוקים אלה עוסקים, לשיטת בעל "העיקרים" במצוות התשובה, ולא בתורה כולה, וראייתו מהמילים: "בפיך ובלבבך לעשותו", אשר בהם תלוי עיקר קיומה של המצווה. והשווה עוד לעניין זה פירוש הרמב"ן על אתר.

9. וכן אמר דוד המלך כאשר התוודה על חטא בת שבע: "חנני ה' כחסדך כרב רחמיך מחה פשעיי" (תהילים נ"א, ג), ומתפילתו למדנו, שהתשובה היא מעשה של חסד וגילוי של רחמים מאת ה', ולא חובה המתבקשת מצד הדין ומצד ההיגיון.

להתרפות בקיומה, כפי שהכתוב מזהיר: "ראה נתתי לפניך היום... ובחרת בחיים למען תחיה" (פסוקים טו-יט). לו הייתה מצוות התשובה משימה קשה, יכול היה החוטא לומר, שאין ביכולתו לקיימה, אולם עתה, משהתברר עד כמה קלה היא לביצוע, אין לו לחוטא כל התנצלות אם לא יקיימה, "ועל כן תיזהר שלא תזלזל בה".

על מנת לקרב את הדברים אל השכל, ר' יוסף אלבו מדמה את החוזר בתשובה לאדם הסובל ממחלה קשה, שעפ"י הידוע והגלוי לעין אי-אפשר לרפאותה. והנה מגיע רופא, שמבטיח לחולה, כי יש בידו סם רפואה, שירפא אותו. החולה חושש, שסם רפואה היכול לרפא מחלה כה קשה, יעלה ממון רב ויצריך טירחה גדולה על מנת להשיגו, אולם הרופא מבטיח לו, שאין צורך לעבור את הים או לטפס לשמים כדי להביאו, שהרי הוא נמצא בטווח הושטת יד והבאתו אינה מחייבת כל מאמץ. ברי, שבמקרה זה, אסור לחולה להתרשל במציאת התרופה, לפי שהיא חיוו ואורך ימיו. על כן ראוי לאדם שידע, כי אם לא יחזור בתשובה, לא רק שלא ייסלח לו, אלא הוא צפוי לעונש גדול¹⁰.

בהמשך הכתוב מבאר, כי החיים הללו, שיושגו באמצעות מצוות התשובה, הם בעצמם התכלית המושג מצד התורה, ככתוב: "לאהבה את ה' אלהיך לשמוע בקולו ולדבקה בו כי הוא חיך ואורך ימיו לשבת על האדמה" (דברי ל', כ); "כי הוא חיך" - רוצה לומר בעולם הנשמות, "ואורך ימיו לשבת על האדמה" - שע"י האהבה הזאת יושגו הן הדבקות בה' יתברך, הן החיים הנצחיים והן ההצלחות הגשמיות.

כל האמור לעיל הוא כאשר התשובה נעשית מאהבה, אבל כאשר התשובה היא מיראה, אעפ"י שהחוזר בתשובה מקבל עליה שכר, מכל מקום, אינה תשובה גמורה, שמקבלים עליה את השכר הגדול הנזכר לעיל¹¹. הבחנה זו היא הגיונית, משום שהשב מיראה, לכאורה, אין ראוי שתועיל תשובתו כלל, שהרי תזר בתשובה מתוך כפייה ויראה, ולא מתוך בחירה חופשית, אולם חסדו של הבורא הוא לקבל גם תשובה זו.

בהזדמנות זו ר"י אלבו מבחין בין שני סוגים של "חוזרים בתשובה מיראה". הסוג האחד, הוא זה השב רק כל עוד אדונו מלקה אותו, אולם "כשיקל האדון מעליו שבת אפו ישוב למרוד בו כאשר בתחלה"¹², דבר המעיד על כך, שתשובתו 10. על דרך זו ר"י אלבו מבאר את הפסוק: "כי עמד הסליחה למען תנראה" (תהי ק"ל, ד). הקושי שבפסוק ברור: האם בגלל שהי' סולח ומוחל יש לירא מפניו? הרי דווקא אם לא היה סולח היה צריך לפחד ממנו! אלא פירוש הדברים הוא עפ"י הידוע, שהאדם איננו חושש ממה שהוא הכרחי ובלתי ניתן לשינוי, דוגמת המוות. לו היה האדם יודע, שהי' אינו מוחל ואינו סולח בשום פנים ואופן, לא היה ירא ממנו, אלא משלים עם גורלו העגום. עתה, כאשר הוא יודע, שהי' עשוי לסלוח לו אם ישוב בתשובה, ימעיט לחטוא וירבה בתשובה. 11. למקור הדברים ראה מסכת יומא, דף פו, ע"ב.

נובעת אך ורק מאימת העונש, "ושלא היה פעל בחירי, ועל כן אין ראוי שתיחשב לו לתשובה כלל".

הסוג השני הוא של מי שאומנם חוזר בתשובה בגלל הפחד מהעונש ומהייסורים, אולם גם כאשר אינו מתייסר, "פחד אלהים לנגד עיניו", והוא מאמין שהכל בא מה' ולא במקרה. את ההבדל בין שני סוגי השבים מיראה ר"י אלבו מסכם במילים הבאות:

"על כן השב מיראה, על דרך סיחון ופרעה, אינה תשובה כלל, אבל השב מיראה, לפי שהוא מאמין בהשגחה ועל כן הוא ירא וחרד אל דבר ה' ולא יבקש עילות וצדדין לתלות בהן משפטי האל הישרים, אבל הוא מכיר, שכל הבא על האדם הוא דרך השגחה ועונש על מעשיו הרעים - הנה זהו השב מיראה, שראוי לקבל שכר שעליו".

בהמשך להבחנה זו ר"י אלבו דן במאמר חז"ל התמוה, לכאורה, ושלפיו השב מאהבה, "זדונות נעשות לו כזכויות" (יומא דף פו, ע"א). באמצעות ההיגיון ניתן להבין, שהשב מאהבה, מועילה לו התשובה למרק את עוונותיו, אולם כיצד ניתן להבין, שהשב מאהבה מתעלה וזוכה למדרגות שלא זכה להן קודם לכן? ואכן, על השב מיראה ידענו, שזדונות נעשות לו רק כשגגות, אבל לא כזכויות! ביאור העניין הוא, שאומנם לפי שורת הדין, אין לתשובה כל הצדקה, ואפילו נאמר שיש לה מקום, הרי השב מחטאו ייחשב לכל היותר כלום חלק, ללא עבירות, אבל גם ללא זכויות. אולם זהו חסדו של הקב"ה, שע"י התשובה מגיעה אליו אהבת ה' יתברך:

"אם מצד שמצוות התשובה היא במדרגה גדולה יותר מכל מצוות התורה, שעל ידה ישיג האדם התכלית המושג מצד התורה, שהיא אהבת השם יתברך, ואם על צד החסד הגמור הנמשך על בעל תשובה דרך נדבה, כמו שאמר: 'אוהבם נדבה' (הושע י"ד, ה), כלומר, כמו שהתשובה היתה מאהבה כך אמר: 'אוהבם נדבה'".

אין זו, אם כן, זכות של השב בתשובה, אלא חסד של הבורא, "ומדרך החסד הנמשך מהשם יתברך להשפיע על כל איש ואיש כשיעור מה שיוכל עצמו לקבל מן החסד האלוהי... הרי שתולה נתינת החסד כפי השאלה".

12. אב-הטיפוס של חוזר בתשובה מסוג זה הוא פרעה, שהודה כי "ה' הוא הצדיק" רק כל עוד המכות ניחתו עליו, אך הור לסורו ולרשתו לאחר שפסקה המכה. חיזוק ליבו של פרעה נועד, לדעת "בעל העיקרים" לאזן את פחדו של פרעה מפני המכות, ולאפשר לו לבחור בחירה חופשית אמיתית, שאינה מושפעת מאימת העונש, וזאת על מנת שהעונש שיבוא עליו בסופו של דבר יהיה בדין. באופן דומה מסביר ר"י אלבו מדוע חיזק ה' את לב סיחון מלך חשבון: "וזה לפי שסיחון נתחייב להשם כליו מחמת רשעו, אלא שהיה מתיירא מפני פחד ה' להתגרות בישראל, הביא הקב"ה עצות מרחוק להסיר מליבו המורץ שקנה מצד המופתים ששמע שנעשו לישראל, כדי להשאירו על בחירתו בלבד".

לכן ר"י אלבו מסביר שהשב בתשובה מחמת יראה, אינו עושה זאת אלא מפחד העונש. ה' אומנם מסיר ממנו את העונש והזדונות נעשים לו כשגגות, ולפיכך אינו נענש, אך עדיין הוא טעון פְּרָה, כשוגג. אולם השב מאהבה, דהיינו, מי שמוכן להיענש על חטאיו, ושב רק משום אהבת ה' שבלבו, מגיע בכך למטרה ראשונה של התורה, שהיא אהבת ה', "ולזה הוא ראוי שיאהבנו השם יתברך"¹³.

ועוד מחקדו של ה' יתברך, שאף אם התחלת התשובה הייתה מיראה, ה' מסייע לחזור בתשובה לשוב מאהבה. ר"י אלבו מביא ראיה לדבריו מהאמור בפרק ד' (פסוק ל) בספר דברים: "בצר לך ומצאוך כל הדברים האלה באחרית הימים ושבתי עד ה' אלהיך", דהיינו המציאות של צרה וצוקה היא שהובילה את האדם לחזור בתשובה; ואילו בפרק ל' (פסוק ו) מדגיש הכתוב את הסיוע שמעניק ה' לאדם בתהליך החזרה בתשובה: "ומל' ה' אלהיך את לבבך ואת לבב זרעך לאהבה את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך למען חיך", ללמדנו, שבסופו של דבר החזרה בתשובה שתחילתה מיראה הפכה להיות לתשובה מאהבה, הראויה למלוא העזרה והסיוע מאת ה'.

בפרק הבא, פרק כ"ו, ר"י אלבו עובר לעסוק בדרכי התשובה המעשיות. לשיטתו, צריך האדם לתקן שלושה תחומים:

"דרכי התשובה שבהם יטהר האדם מעונותיו ויזכה מחטאתו לפני אדוניו, הנה הם שיתקן המחשבה, הדיבור והמעשה; המחשבה - שיתחרט אדם מעונותיו; הדיבור - שיתודה על פשעיו; המעשה - שיקבל עליו שלא ישוב עוד לכסלה, אבל יעשה מעשים, שיורו, שהמעשים הראשונים היו בטעות ובבלי-דעת".

ומה הן הדרכים המעשיות לביצוע מעשה התשובה? ר"י מבחין בתהליך התשובה במספר שלבים, המוקדים לנו מדברי הרמב"ם¹⁴, ועוד קודם לכן מדברי רס"ג¹⁵: החרטה, הווידוי, והקבלה לעתיד.

13. ראוי לציין בהקשר זה, כי אצל הראשונים מובא, שארבעת חילוקי הכפרה האמורים בתשובה (יעבר אדם על מצוות עשה שאין בה כרת ועשה תשובה - אינו זז משם עד שמוחלין לו... עבר על מצוות לא תעשה שאין בה כרת ולא מיתת בי"ד ועשה תשובה - תשובה תולה ויום הכיפורים מכפר... עבר על כריתות ומיתות בי"ד ועשה תשובה - תשובה ויה"כ תולין וייסורין הבאים עליו גומרין לו הכפרה... אבל המחלל את השם... - אינו מתכפר לו כפרה גמורה עד שימות, אלא תשובה, ויה"כ וייסורין שלושתם תולין ומיתה מכפרת" - לשון הרמב"ם, הלכות תשובה, פ"א, ה"ד, ומקורו במסכת יומא, דף פו, ע"א) אמורים אך ורק לגבי השבים מיראה, ולא לגבי השבים מאהבה.

14. הלכות תשובה, פ"א, ה"א.
15. הנבחר באמונות ודעות, מהזורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תש"ל, עמ' קפב. עפ"י רס"ג חלקי התשובה הם ארבעה: עזיבת החטא, חרטה, בקשת סליחה וקבלה לעתיד. הגאון מוצא את מקורם של ארבעת החלקים הללו בפרק י"ד של ספר הושע.

1. החרטה היא תנאי הכרחי לתשובה, כפי שעולה במפורש מדברי הנביאים¹⁶.
2. הווידוי כתוב במפורש בתורה: "והתודה אשר חטא עליה" (ויקרא ה', ה); "והתודו את עונם ואת עון אבתם" (שם כ"ו, מ) ועוד.
3. קבלה לעתיד, שלא להוסיף לחטוא באותם חטאים, שנאמר: "ולא נאמר עוד אלהינו למעשה ידינו" (הושע י"ד, ד), וכן: "כי ידבר שלום אל עמו ואל חסידיו ואל ישובו לכסלה" (תהילים פ"ה, ט).

ולפי שהעבירה היא במחשבה, או בדיבור, או במעשה, ואפשר שבכולם, על התשובה לכלול את שלושתם: במחשבה - החרטה; בדיבור - הווידוי; ובמעשה - עזיבת החטא בלבד אינה מספיקה, אלא יש לעשות מעשים, שהם היפך העבירות, כפי שדוד המלך התפלל על כולו. על המחשבה אמר: "לב טהור ברא לי אלהים" (תהי נ"א, יב), על הדיבור אמר: "ה' שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך" (שם, שם, יז), ועל המעשה אמר: "אלמדה פושעים דרכיך" (שם, שם, טו), כלומר שיעשה מעשים שהם הפכה של העבירה, כדי שהאנשים יראו, יקחו מוסר וילמדו לשוב אל השם יתברך¹⁷.

הדברים המונעים והמעכבים את התשובה, לדעת בעל "העיקרים", הם שלושה: "העלמת החטא, ההתנצלות ואהבת הממון והכבוד"¹⁸.

1. העלמת החטא - מי שאינו יודע שחטא, לא יתחרט לעולם ולא ישוב בתשובה, דוגמת חולה, שאיננו הולך לרופא להתרפא קודם שמתברר לו שהוא חולה.
2. ההתנצלות - אם החוטא חושב, כי די בהתנצלות ללא חרטה וללא ווידוי, לא יתחרט לעולם ולא יתודה לעולם, והוא הנקרא "מכסה פשעיו", שעליו אמר שלמה: "מכסה פשעיו לא יצליח" (משלי כ"ח, יג). "כיסוי חטא" הוא כאשר אדם מתעלם מעצם החטא ומחפש גורמים שוליים לתלות בהם את סרחונו, דוגמת אדם הראשון, שהאשים את חוה בחטאו. אדם כזה היה צריך לשמוע בקול שכלו, ולא בקול תאוותיו הגופניות¹⁹, ולכן אין בהתנצלות הזו כל תועלת, ולא עוד אלא שהיא מונעת את התשובה.

16. לדוגמה ר"י אלבו מצטט את דברי ירמיהו: "אין איש נחם על רעתו לומר מה עשיתי" (ח', ו), ואת דברי יואל: "מי יודע ישוב ונחם והשאיר אחריו ברכה" (ב', יד).

17. כדוגמה למעשים שהם "היפך העבירות" ר"י אלבו מבהיר, שאם חטא במאכלות אסורות, יתענה וייהר מלאכול לשובע נפשו אפילו הדברים המותרים; אם העלים עיניו מן הצדקה - יפזר ממונו לעניים; אם הורה לאנשים לנהוג בקלות ראש במצוות - ילמד אותם דרך ישרה לדקדק במצוות ולשוב אל השם יתברך, ואם חטא במחשבה בלבד יטהר מחשבותיו לפני יודע מחשבות.

18. השווה "עשרים וארבעה דברים המעכבים את התשובה" לדעת הרמב"ם (פרק ד' מהלכות תשובה).

19. משום כך, גם העובר עבירה בשגגה נקרא "חוטא", לפי שהיה לו לשמוע בקול שכלו. רק נחשב אנוס הוא פטור, שהרי לא יכול היה להיענות לצו שכלו.

3. אהבת הממון, או הכבוד - אם אדם חוזר בתשובה משום תועלת ממונית או בגלל הכבוד שהדבר יביא לו, אין זו תשובה ראויה. רק תשובה הנובעת מאהבת ה' אמיתית, היא התשובה הראויה והמתקבלת.²⁰

בפרק הבא, פרק כ"ז, ר"י אלבו דן באחת השאלות המרכזיות הקשורות בחזרה בתשובה: כיצד "פועל" תהליך זה. יש לזכור, כי בכל מעשה עבירה יש שני חלקים: האחד עצם מעשה העבירה, כגון: אכילת חזיר, לקיחת שוחד; השני המראת פי ה' והתעלמות מציוויו. ניתן להבין, שמעשה התשובה מסייע לבטל את החלק השני, דהיינו האדם מתחרט על כל שלא שמע בקול ה', אולם כיצד ניתן להבין את הסליחה ואת הכפרה על עצם מעשה העבירה? וכי ההורג את הנפש, או המחלל את השבת וחוזר בתשובה בפיו ובלבבו, האם בכך נמחקו תוצאות מעשיו ואין הוא ראוי לעונש? הרי הנרצח לא יקום לתחייה באמצעות הוידוי והחרטה? האם חילול השבת לא היה במציאות, לאחר התשובה? משל למה הדבר דומה, למי שהרס בית ומבקש לבנות אותו חזרה בפיו. האם כתוצאה מהדיבורים על שיקומו הוא יעמוד על תילו?

תשובתו של ר"י אלבו היא, שהאדם זוכה לשבח או לגנאי, לשכר או לעונש, רק על פעולות שעשה מתוך בחירה חופשית. מסיבה זו אין מענישים שיכורים על מעשה שעשו מתוך שכרות, שהרי פעלו בחסרון ידיעה ולא מתוך בחירה חופשית מוחלטת.²¹

כמו כן אין דנים אדם על פעולות שעשה מתוך אונס, אף שאולי היה רוצה

20. מתפילת דוד המלך למדנו, שרק תשובה שאין בה שלושה מונעים אלה היא המקובלת לפני המקום: "חטאתי אודיעך" (תהי' ליב, ה) - זוהי הכרת החטא ואי-ההתעלמות; "ועוני לא כסיתיי" - אין התנצלות והיתלות בנסיבות שוליות; "אודה עלי פשעי להי" - התשובה היא אמיתית וכנה, ונובעת אך ורק משום אהבת ה'. וכן למדנו זאת מתפילת דוד, כאשר בא אליו נתן הנביא: "כי פשעי אני אדעי" - (תהי' נ"א, ד) - הכרת החטא; "וחטאתי נגדי תמיד" - אי התנצלות; "לך לבדך חטאתיי" - התשובה באה רק משום שהחוטא מכיר בכך, שהעבירה חוצצת בינו לבין לבוראו, ולא מסיבות של כבוד או תועלת כלשהי. שאול, לעומת זאת, הגם שהודה בפני שמואל ואמר: "חטאתי כי עברתי את פי ה' ואת דבריך... ועתה שא נא את חטאתיי" (שמואל א' ט"ו, כד-כה), לא נתקבלה תשובתו, משום שהיו בה שלושת מונעי התשובה הנזכרים (במהלך דבריו בעל "העיקרים" מוכיח את טענתו זו מן הכתובים). עונשו של שאול היה, שבכלל שנות מלכותו לא נמנו השנים שמלך מחטא זה ואילך, שהרי מיום שנמשח דוד למלך לא נמנתה מלכות לשאול, אעפ"י שהיה מלך בפועל. דוד, לעומת זאת, גם כאשר חטא במעשה בת שבע ונענש, לא נענש כשאול ולא הוסרה המלכות ממנו. הסיבה להבדל בעונשיהם של שני המלכים היא, שדוד לא עבר על ציווי שנצטווה כמלך, אלא חטא חטא כללי של איסור אשת איש, ולפיכך היה נענש עונש "רגילי", השווה לכל נפש. שאול, לעומת זאת, נענש באופן מיוחד, כמלך שחטא, שהרי לא קיים, כמלך, את ציוויו של שמואל הנביא.

21. השווה שולחן ערוך, "אורח חיים", סימן תרצה, סעיף ב ברמ"א: "וי"א דאם הזיק אחד את חברו מכח שמחת פורים פטור מלשלם".

שתעשינה. וכן אין מגנים אדם על הפעולות הנעשות שלא ברצונו, אף אם נעשו מדעתו ומבחירתו. אדם הזורק אבן, למשל, אינו נענש, אם הוציא חבירו את ראשו ופגעה בו האבן ומת, שהרי זה אונס גמור²². רק על פעולה שבמהלך עשייתה האדם מודע לכך שהוא עושה אותה, ושהיא נעשית מתוך בחירתו החופשית, רק עליה הוא נענש או זוכה לשבח ולשכר. לכן, פטרה התורה את ההורג באונס, וחייבה את ההורג בשגגה משום שיש אצלו שילוב של פעולה רצונית עם אונס, וקשה להפריד ביניהם ולקבוע מהו רצון ומהו אונס.

כמו כן קשה לקבוע, כאשר אדם עלול לסבול צער רב על מעשה מסויים, עד כמה יש לייחס את מעשהו אל האונס או אל הרצון. אולם יש פעולות, שראוי לסבול בשבילן כל צער שבעולם ובלבד שלא לעשותן, ולפיכך הן נוטות יותר אל הרצון מאשר אל האונס. "ולזה יגונה האדם כשלא יסבול טורח גדול או צער מופלג טרם שיישא ידו לגעור באביו, או למרוד במלכו ובאלוהיו".

נראה, לפיכך, שהקריטריון להבחנה בין פעולה הנעשית מתוך רצון לבין פעולה הנעשית מתוך אונס הוא, אם האדם רוצה בהתקיימותה של תוצאת המעשה. במילים אחרות, אם לאחר שהמעשה כבר נעשה, האדם רוצה שתוצאותיו תתקיימנה, ניתן לייחס את מעשהו אל הרצון, גם אם תחילת המעשה באונס²³. ואף ההיפך נכון, כלומר אם אדם אינו חפץ בתוצאות מעשהו לאחר שנעשה, ומעדיף שלא היה נעשה כלל, הרי אף אם נעשה מתחילה מרצון, יש לייחסו לאונס ולטעות.

ראיה נוספת לעניין זה, המבהירה ומדגימה היטב את האופן שבו פועל תהליך החזרה בתשובה, ר"י אלבו מביא מדברי הגמרא במסכת נדרים, דף כא, ע"ב - כב, ע"א, ש"פותחין בחרטה", דהיינו, הולכים אחר רצונו של האדם בקיום המעשה: אם רצונו קיים, הנדר קיים אף הוא, ואם אין רצונו קיים, מייחסים את הנדר לטעות ומתירין אותו²⁴.

22. השווה גם מסכת סנהדרין, פט, ע"ב: "נתכוון להרוג את הבהמה והרג את האדם וכו' פטור".
23. להדגמת מעשה שתחילתו באונס, אך למעשה הוא רצוני, כמתברר מסופו, ר"י אלבו מביא מקרה של יורדי-ים הנקלעים לסערה חזקה, וזורקים את הסחורה שהם נושאים איתם לים, על מנת להקל על ספינתם. אף שעצם הזריקה היא באונס, שהרי אין אדם בר-דעת משליך את סחורתו לים לאבדון, הרי בסופו של דבר, לאחר שניצלו ועלו ליבשה, הם שמחים שכך עשו, שהרי רק תודות לכך ניצלו. ניתן להסיק, אם כן, שזריקת הסחורות, גם אם נעשתה מתוך אונס, הייתה למעשה מתוך רצון.

24. השווה לעניין זה גם פרק ט' במסכת נדרים, דוגמת משנה י' שם: "קונם שאיני נושא את פלונית כעורה והרי היא נאה... מותר בה, לא מפני שהיא כעורה ונעשית נאה... אלא שהנדר טעות" ומעשה דרבי ישמעאל שם. יש להעיר, שאפשר שזו הסיבה לכך שבהתקדש יום הכיפורים פותחים בהתרת נדרים דווקא, דהיינו בתפילת "כל נדריי", להדגיש שעל העיקרון "פותחין בחרטה" מבוססת כל עבודת התשובה של יום הכיפורים כולו.

עפ"י עיקרון זה מתרץ ר"י אלבו את הקושיה שהקשה לעיל, כיצד יכולה התשובה לעקור את המעשה ולהחזיר את המצב לקדמותו:
 "לפי זה, הבעל תשובה, כשמתחרט וגומר בלבו, שהוא רוצה שהעבירה הנעשית על ידו לא היתה נעשית, ושם תבוא לידו פעם אחרת לא יעשה אותה, וזה יורה, שהפועל הראשון נעשה בטעות ובלי ידיעה והשכל".

לאור האמור לעיל נוכל להבין גם את דברי חז"ל, שהשכילו לתאר מיהו בעל תשובה אמיתי: "היכי דמי בעל תשובה? כגון שבא לידו דבר ערוה וניצול הימנה. מחוי רב יהודה: באותו פרק באותה אישה ובאותו מקום" (יומא, דף פב, ע"א). זהו קריטריון נכון ומדויק לתיאור בעל תשובה גמור, משום שאם התגבר וכבש את יצרו בתנאים זהים לאלה שבהם חטא קודם לכן, ברי, שהוא מתחרט מעיקרו, ומעיד שהחטא נעשה בטעות ובבלי דעת, ומכיוון שכך: "אין ראוי שייענש האדם על עבירה כזו, כמו שאין ראוי שיגונה על הפועל שנעשה בטעות ובלי ידיעה"²⁵.

לפיכך, מי שמצטער וחוזר בתשובה בלב שלם, זו היא התשובה הגמורה, וימזה הצד הוא שתועיל התשובה לבעל העבירה, שהיא תשיב העבירה כאילו לא נעשית בפעל, וכאילו הוא דבר שנעשה בטעות ובבלי-דעת, ובוה ישיג מירוק העוונות, ועל צד החסד תיחשב לו לצדקה".

בפרק הבא, פרק כ"ח, ר"י אלבו מבהיר ומדגיש, כי קבלת תשובתו של החוטא היא חסד מצד בורא עולם. אולם יחד עם זאת, הימצאותו של חסד כזה מאת הבורא היא הכרחית, על מנת שהאדם יוכל להתמודד עם היצר הרע, המפתה אותו כל יום.

במגילת "קוהלת" שלמה המלך מתאר את האופן שבו פועל היצר הרע. אין הוא מציע לאדם מייד לעבור עבירה, שהרי יידחה על אתר. אלא הוא פועל בהדרגתיות, שבסופה הוא מצליח לשכנע את האדם לעבור עבירה. וכך אומר היצר הרע לבעל התשובה, הדואג על חטאיו: "לך אכל בשמחה לחמך כי כבר רצה האלהים את מעשיך" (קהלת ט', ז), כלומר, אל תדאג, תשובתך ומעשיך רצויים לפני המקום, "ואין לך חסיד בעולם שלא יתפתה לדבריו הללו, שאינו נראה שיהיה בהם מכשול עון".

כאשר רואה היצר, שהאדם שומע לו, הוא מוסיף ואומר לו: "בכל עת יהיו בגדיך לבנים" (שם ט', ח), כלומר, שיהיה מסולסל ונאה. מכיוון שגם בכך אין כל איסור, שומע לו האדם גם בזה.

25. הבחנה זו פועלת גם בכיוון ההפוך. מי שהיה צדיק כל ימיו ותוהה על הראשונות, דהיינו, אינו חפץ בתוצאות מעשיו הטובים, אין ראוי שיקבל שכר על צדקותיו ולא תיחשבנה לו צדקה.

אחר כך מוסיף היצר הרע ואומר לו: "ראה חיים עם אשה אשר אהבת" (שם טו, ט). ועתה, משהרגיל היצר את האדם לשמוע אליו בדברים המותרים, "לא ישקוט עד שמוסיף עליו ומביאו לכפור בעיקר ולומר: לית דין ולית דיין ולית חשבון". ואומר לו: "כל אשר תמצא ידך לעשות בכחך עשה כי אין מעשה וחשבון ודעת וחכמה בשאול אשר אתה הולך שמה" (שם טו, י). ומביא ראיה לדבריו כאשר אומר לו: "שבתני וראה תחת השמש כי לא לקלים המרוץ וגוי וגם לא לחכמים לחם" וגוי "כי עת ופגע יקרה את כלם" (טו, יא). וכך, בהדרגה מטה היצר הרע את האדם מן הדרך הישרה ומוליכו בדרך רעה, כאשר הוא מראה את עצמו כאילו הוא רוצה בתועלת האדם, מבקש טובתו ומקנא לכבודו.²⁶

בדרך זו פועל היצר הרע בכל יום וללא הפסקה, כמו שכבר העיד עליו ה' יתברך: "כי יצר לב האדם רע מנעוריו" (בראשית ח', כא). לפיכך, אי-אפשר לאדם שלא יחטא, אם מעט ואם הרבה, והחוטא, אי אפשר לו שלא ייכשל במחשבה להרהר כנגד אחד מעיקרי הדת, מכיוון שאין אדם מתיר לעצמו לעבור עבירה במזיד, אלא אם כן נכנס בליבו הרהור רע, כפי שאמרו חז"ל: "אין אדם עובר עבירה אלא אם כן נכנסה בו רוח שטות" (סוטה דף ה, ע"א). טעם הדבר הוא, שהאדם אינו מתיר לעצמו לעבור עבירה, אלא אם כן הוא חושב, שאין לעולם מנהיג, ואף אם יש מנהיג, אין הוא משגיח על פרטי המעשים, ואף אם הוא משגיח בפרטים, שמא לא ציווה השם יתברך דבר זה, או לא אסר המעשה הזה, והרי הוא כמכחיש שיש תורה מן השמים. על הרהורים כאלה אמרו חז"ל: "הרהורי עבירה קשין מעבירה" (יומא דף כט, ע"א).²⁷

מכיוון שנמצא, שהעובר עבירה הרי הוא למעשה כופר בעיקר מהעיקרים, כפי שנתבאר לעיל, שאין אדם עובר עבירה אלא אם כן נכנסה בו רוח שטות, עשה השם יתברך ברחמיו וברוב חסדיו חסד עם המין האנושי, בכך שפתח לו שערי תשובה, "כדי שעל ידו יתנצל ממכמורות יצר הרע ממייתת הנפש", כמו שאמרו חז"ל: "יצרו של אדם מתגבר עליו בכל יום, שנאמר: 'צופה רשע לצדיקי' (תהילים ל"ז, לב) ואלמלא הקב"ה עוזרו אינו יכול לו, שנאמר: 'ה' לא יעזבנו בידוי' (שם, שם, לג)".²⁸

26. דרך זו נקט גם הנחש כאשר ביקש לפתות את חוה לאכול מעץ הדעת. לפיכך אמר לה: "אמר אלהים לא תאכלו מכל עץ הגן" (בראשית ג', א). המילה "אף" במקום הזה הוראתה לשון חמה וכעס, כלומר, הנחש מראה לחווה שהוא כועס על כך שהי' אמר לאדם ולחווה לא לאכול מכל עץ הגן, אלא רק מעצים ידועים, שהרי אין בכך תועלת עבורם. אולם לו אכלו מהעצים האחרים בגן היתה בכך תועלת רבה יותר עבורם. בדרך זו, כשהוא מתחזה למבקש טובתה של חווה, הצליח לפתות אותה לעבור על דבר ה'.

27. הסיבה לכך היא, שהעונש על עבירה הוא זמני, ואילו העונש על כפירה בעיקר הוא נצחי.

28. סוכה, דף נב, ע"א וקידושין, דף ל, ע"ב.

למדנו מכאן, שתודות לעזרתו של הקב"ה האדם ניצול מהמוות שמבקש היצר הרע להמיתו. מוות זה, סבור ר"י אלבו, הוא מיתת הנפש, דהיינו מניעת הישארות הנפש. הראייה שהוא מביא לכך היא מדברי יחזקאל: "כי לא אחפץ במוות המת כי אם בשובו" (י"ח, לב), והלשון "במוות המת" מורה שהנביא מדבר על מי שכבר מת. רוצה לומר, הקב"ה אינו רוצה באובדנה של נפש המת, אלא שיחזור בתשובה ותחיה נפשו ויזכה לחיי עולם הבא, "ובוזה יגיע האדם, שהוא מעשה ידי השם, אל תכלית שלמותו והישארותו הנצחי". ואף זה מן החסד האלוהי, משום שהקב"ה אומר:

"הנה הנשמות האנושיות, אני עשיתי אותן וראוי לי לרחם עליהן ביותר, אחר שהם מעשה ידי... ואחר שהנשמות הן מעשה ידי, ראוי לי להשתדל שיגיע המין האנושי אל התכלית המכוון ביצירתו. ובעבור זה, אעפ"י שבעון בצעו קצפתי ואכהו, לא הייתי מכה אותו מכה אכזרי, אבל [= אלא] כדי לייסרו שישוב בתשובה לפני, שלא הייתי מכה אותו כפי העונש הראוי לו כפי חטאיו, אבל יחסתר ואקצוף" (ישעי נ"ז, יז).

כלומר הייתי מסתיר קצת מהעונש והייתי קוצף מעט, כדי לייסרו, לפי שהיה הולך שובב בדרך ליבו (ראה שם, שם). אבל כשראיתי דרכיו, ששב בתשובה לפני, ריפאתי אותו²⁹, ר"ל קיבלתי תשובתו, אף על פי שהיה סמוך למיתתו. ולפיכך אנחהו בדרך כל הארץ ונאסף אל עמיו, כדי שילך מכופר לעוה"ב, ושילמתי בוה נוחמים לו ולאבליו: לו - בשנתתי לו חלק לעוה"ב, ולאבליו - כי כשאין נפשו נכרתת הם מתנחמים על מיתתו. ולשון נחמים לאבליו יורה, שעל המת מדבר, ואמר עליו 'וארפאהו', שקבלת התשובה היא הרפואה אל הנפש לזכות לחיי העוה"ב".

מסקנתו של ר"י אלבו היא, שלמרות שמצוות התשובה מפורשת בתורה, הרי שהיא הכרחית גם מצד עצמה, לפי שהיא נובעת ממידת חסדו של הבורא עם ברואיו, על מנת למנוע מהם להיכנע בהכרח ליצר הרע, ובסופו של דבר לא לזכות לחיי עולם הבא. על דרך זו יש להבין את דברי חז"ל, שהתורה והתשובה קדמו לבריאת העולם³⁰, לפי שהן אלה המיועדות להביא את המין האנושי אל התכלית המכוון ביצירתו, שהוא התכלית המכוון מכלל המציאות השפלי".

29. על דרך האמור בישעיה: "דרכיו ראיתי וארפאהו ואנחהו ואשלם נחמים לו ולאבליו" (נ"ז, יח).

30 ראה: פסחים, דף נד, ע"א; נדרים, דף לט, ע"ב.